

УДК 316.654

АЛЕК Д.ЕПШТЕЙН,

Ph. D. (кафедра соціології, Єрусалимський університет), викладач відділення соціології, політології та засобів масових комунікацій Відкритого університету Ізраїлю

Єврейські літні табори для старшокласників і формування багатоскладової національно-конфесійно-громадянської ідентичності молоді в сучасній Україні

Анотація

За останні 75 років чисельність українського єврейства з різних причин скоротилася приблизно у тридцять разів, унаслідок чого стоїть питання про саме його існування в середньо- та довгостроковій перспективі. Міжнародні єврейські організації докладають неабияких зусиль до сфери освітньої діяльності, покликаної, наскільки можливо, загальмувати процеси асиміляції, посприяти збереженню серед євреїв, котрі залишаються в Україні, національної самосвідомості. Заради цього було, зокрема, створено літні табори для школярів із єврейських сімей, в одному з яких і здійснено описане дослідження. Автор доходить висновку, що в нинішній Україні серед молоді сформувалося розуміння того, що українська громадянська ідентичність може поєднуватися з єврейською національною за практично повної свободи вибору конфесійної належності.

Ключові слова: *національна самосвідомість, асиміляція, громадянське виховання, неформальна освіта*

Згідно з даними першого радянського перепису населення, проведеного у 1926 році, на території тодішньої Української РСР (що включала на той момент також Молдавію без анексованих після підписання пакту Молотова–Ріббентропа Бессарабії та Південної Буковини, але не включала території Криму і приєднаної 1939 року Східної Польщі) мешкали понад півтора мільйона євреїв — приблизно 1 574 400 осіб, що становило 59% усього тодішнього єврейського населення СРСР (див.: [Константинов, 2007: с. 18]).

Перед початком Другої світової війни чисельність євреїв Української РСР майже не змінилася: внутрішні міграції в інші регіони Радянського Союзу, передусім до Москви і, значно меншою мірою, — до створеної у 1934 році Єврейської автономної області на Далекому Сході, “поглинали” практично весь природний приріст, унаслідок чого за ті тринадцять років (від 1926 до 1939 року), коли загальна чисельність єврейського населення СРСР зросла на 13,3% — від 2 672 500 до 3 028 500 осіб, чисельність єврейського населення України скоротилася на 2,7% — до 1 532 800 осіб. Анексія території Східної Польщі у 1939 році призвела до того, що до складу України ввійшли Східна Галичина, Волинь, Поділля і Північна Буковина, де мешкали близько мільйона людей. Навіть незважаючи на те, що у 1939 році Молдавія була виведена зі складу України і, відповідно, 207 тис. євреїв були зареєстровані як жителі новоствореної Молдавської РСР, за даними на кінець 1939 року на території Української РСР у її нових кордонах мешкали понад два із половиною мільйона євреїв (2 526 600 осіб) (див.: [Константинов, 2007: с. 34]); ще 65 500 євреїв проживали в Кримській Автономній Республіці, що нині є складовою України, але на той момент входила до складу Російської Федерації. Не слід забувати і про майже 110 тисяч євреїв, котрі мешкали в Закарпатті, яке до 1938 року входило до складу Чехословаччини, потім його було поетапно окуповано Угорщиною, а 1945 року включено до складу Української РСР; згідно з даними останнього довоєнного перепису населення, що його було здійснено в Чехословаччині у 1930 році, у краї мешкали 102 542 особи єврейського віросповідання. Слід, утім, брати до уваги також природний приріст (наприклад, у 1930 році тільки в Ужгороді мешкали 6 280 євреїв, а вже у 1938-му — 8 384), внаслідок чого оцінка загальної чисельності євреїв Підкарпатської Русі (так називали цей регіон у складі Чехословаччини) у 110 тисяч осіб перед початком війни видається адекватною. Таким чином, на території теперішньої України наприкінці 1939 року мешкали близько 2 мільйонів 700 тисяч євреїв.

За трохи більш як шістьдесят років, що минули від кінця 1939 до 2001 року, коли було здійснено останній у країні перепис населення, єврейське населення України скоротилося у 26 (!) разів. Голокост, у якому загинули майже півтора мільйона євреїв України, хвилі внутрішньої міграції (евакуація в роки війни, що зовсім не завжди супроводжувалося поверненням у зруйновані війною рідні місця; прагнення домогтися більшого, перебравшись до Москви чи до Пітера) та еміграції за кордон (переважно до США, Ізраїлю і Німеччини), зниження народжуваності, а також процеси етнокультурної асиміляції в радянському, а пізніше — українському соціумі (докл. див.: [Куповецький, 1994: с. 165–184]) поставили єврейство України на межу зникнення. Дані перепису 2001 року засвідчили, що євреї становлять лише десяту за чисельністю національну групу в країні (103 тисячі осіб; дані Держкомстату України дещо відрізнялися, згідно з ними в Україні на 1 січня 2002 року проживали 120 525 євреїв), причому порівняно з останнім переписом, проведеним у радянський період (у 1989 році), кількість їх скоротилася майже вп'ятеро (докл. див.: [Зисельс, 2003: с. 109–128]); очевидно, що наступний перепис, запланований на 2013 рік, продемонструє подальше скорочення чисельності українського єврейства, тож стоїть питання про саме його існування у середньо- і довгостроковій перспективі.

Не дивно, відтак, що міжнародні єврейські організації докладають неабияких зусиль до освітньої діяльності, покликаної, наскільки можливо, загальмувати процеси асиміляції, сприяти збереженню серед євреїв, які залишаються в Україні (й інших пострадянських країнах), національної самосвідомості. Передусім заради цього й було створено літні табори для школярів із єврейських сімей. Працюють вони не лише в Україні, а й в інших пострадянських країнах (див. дослідження, проведене Володимиром Ханіним та Мариною Нізнік у 2004 році в єврейських літніх таборах для молоді в Росії, Україні, Білорусі та Латвії: [Khanin and Niznik, 2008: р. 193–210] (див. також дослідження, здійснене в літніх таборах Руху реформістського юдаїзму в Москві та Санкт-Петербурзі: [Синельников, 2010: с. 280–293]).

Єврейське агентство в останні роки проводить свої табори в комфортабельному пансіонаті у селищі Славське Львівської області. Молодь, вожаті та співробітники збираються в Києві, після чого нічним потягом їдуть у Славське; від станції до пансіонату — кілька хвилин їзди на автобусі. Автор пропонованої статті перебував там із 20 до 24 липня 2012 року. Щоби скласти якомога повнішу картину про процеси, що відбуваються в літньому таборі, зрозуміти, з яких причин юнаки й дівчата приїзять туди, а також оцінити, який внесок перебування в ньому робить у формування комплексного світогляду його учасників, у рамках цього дослідження було використано взаємодоповняльні методи:

По-перше, *включене спостереження* (internal observation). Перебуваючи в таборі в селищі Славському, дослідник відвідував як загальні, так і групові заняття, де вивчав педагогічні й інші процеси, що мали місце в перебігу інтеракції між вожатими та учасниками таборів, а також між самими учасниками.

По-друге, у керівників табору було отримано максимально докладний *розклад заходів і занять* на всю зміну, а також деталізовані плани деяких із проведених занять; ці документи уважно вивчено.

По-третє, *глибинні інтерв'ю* (in-depth interviews); усього їх було проведено дванадцять. Інтерв'ю проводилися за заздалегідь наміченим планом і ґрунтувалися на використанні методик, що спонукають респондентів до тривалих і докладних міркувань з приводу кола питань, що цікавлять дослідника. Глибинні інтерв'ю дали змогу отримати від учасників таборів розгорнуті відповіді на запитання, що стосувалися найрізноманітніших педагогічних і комунікативних аспектів. Як цього вимагає дана методика, глибинні інтерв'ю проводили під час особистих зустрічей в окремих помешканнях за відсутності сторонніх осіб, що мало на меті мінімізацію впливу соціального середовища на респондентів, підвищення рівня їхньої готовності до відвертої розмови. Кожна така бесіда тривала від півгодини до години, а в окремих випадках — і довше.

По-четверте, *соціологічне опитування* (sociological survey), в рамках якого всі учасники таборів відповідали на запитання структурованої анкети, складеної у 2004 році під керівництвом д-ра Володимира (Зеєва) Ханіна і трохи доопрацьованої перед цим дослідженням. Усього було зібрано 107 анкет, що їх заповнювали хлопці й дівчата безпосередньо в присутності автора цього дослідження. Уважне вивчення анкет підтвердило, що підлітки заповнювали їх щиро, без жодного зовнішнього тиску. Усі заповнені анкети було

введено в єдину дослідницьку базу й опрацьовано в програмі *Statistical Package for Social Science*.

* * *

Відвіданий мною табір називався “*Арт-Мідраша*”; ця назва являє собою гібрид англійського слова *Art* — мистецтво й івритського *Мідраша*, що означає навчальний заклад, як правило, неформальної освіти, перевагу в якому зазвичай (але не завжди) віддають вивченню класичних текстів. Цей табір — один із двох, організованих у липні 2012 року Київським представництвом Єврейського агентства за підтримки єврейських федерацій США. Він був організований для дітей старшого шкільного віку, середній вік учасників — 15,4 роки. Серед дітей, які заповнили анкети, було 49 юнаків і 57 дівчат, усі вони — жителі України, трохи понад половину із них (55 осіб з-поміж 107) — кияни, решта живуть в інших регіонах країни. Тобто представників усіх інших регіонів укупі було трохи менше, ніж жителів столиці України.

Переважна частина старшокласників, які перебували в таборі, в той чи інший спосіб залучені до системи єврейської освіти: 20 осіб (18,7%) навчаються в єврейських денних, а 23 (21,5%) — недільних або вечірніх школах, серед решти 30 осіб (28,0%) відвідують єврейські клуби чи гуртки. Трохи більш як дві третини старшокласників тією чи тією мірою вивчали або вивчають іврит (72 особи, 67,3%). Проте ледве менш як третина (34 особи, 31,8%) узагалі не залучені до системи єврейської формальної й неформальної освіти, і для них цей табір — єдина зустріч з єврейською освітою. Утім, таких дітей, повторюю, трохи більше, ніж 30%. Це важливо, якщо зважити, наприклад, на слова Катерини — киянки 20 років, студентки архітектурного факультету місцевого університету, яка третій рік поспіль працює в таборі вожатою: “Для дітей, особливо тих, хто приїздить уперше, це перша можливість дізнатися щось про єврейську історію і традиції. Для майже 50–60% загалом молоді такі табори — єдина можливість дізнатися щось про єврейство і про Ізраїль”. Насправді таких дітей майже вдвічі менше. Було б добре, якби дані про контингент учасників табору збирали заздалегідь, щоби вожаті мали точніше уявлення про освітній багаж дітей, з якими вони працюють.

Очевидно, що зараз в Україні, як і в інших пострадянських країнах, національна та релігійна самосвідомість молоді, що в широкому сенсі слова визначається як єврейська, дуже варіативна, тож про жодну єдину модель говорити, ясна річ, не доводиться. Навряд чи учасники єврейського табору можуть слугувати репрезентативною вибіркою єврейського населення загалом, радше навпаки: старшокласники, котрі до нього приїдуть, а також, найімовірніше, їхні батьки мають сьогодні виразнішу мотивацію до розвитку національної самосвідомості, ніж етнічно вельми гетерогенне “розширене” єврейське населення, що підпадає під ізраїльський Закон про повернення (згідно з яким євреєм вважають кожного, у кого євреем був, як мінімум, один із предків у третьому поколінні) й унаслідок цього має змогу отримувати послуги, що їх надають ізраїльські та міжнародні єврейські організації. Однак у таборі в селищі Славське 8 підлітків (7,5%) назвали себе “росіянами” або “українцями”, взагалі не включивши єврейський компонент у свою національну ідентичність, а ще 62 (57,9%) — і євреями, і представниками

іншої національності; власне до євреїв себе віднесли тільки ледве менш як третина опитаних (34 особи, 31,8%); троє (2,8 %) не відповіли на запитання. При цьому понад половина дітей вважають себе носіями дуальної національної ідентичності.

Що стосується дотримання релігійних традицій у сім'ях, то більш як половина дітей (53,0%) повідомили, що сім'ї, в яких вони живуть, є світськими. При цьому частка сімей, що дотримуються традиції юдаїзму (25,0%), ненабагато вища за частку сімей, в яких дотримуються християнських традицій (18,0%). Четверо старшокласників зазначили, що в їхніх сім'ях різні члени сім'ї дотримуються традицій різних релігій. Будь-якого єдиного конфесійного профіля сучасного українського єврейства виявити неможливо.

З точки зору предметного наповнення “єврейськості” з великим відривом — як один від одного, так і від решти запропонованих варіантів відповіді — перші три рядки в “рейтингу значущості” посіли *суто суб'єктивні* характеристики: відчуття належності до єврейського народу (обрали 74% опитаних), гордість за історію і культуру єврейського народу (54%) і життя у світі єврейських традицій, звичаїв і культури (46%). Лише трохи більш як чверть опитаних зазначили важливість походження (“мати батьків-євреїв”), від 15% до 20% — солідарність з Ізраїлем, участь у житті єврейської громади, протидію антисемітизму і дотримання заповідей юдаїзму. Решту запропонованих критеріїв, включно зі знанням єврейських мов, життям в Ізраїлі, взаємодопомогою, а тим паче створенням сім'ї з євреєм/єврейкою, назвали ще менше опитаних (див. табл. 1).

Таблиця 1

“Що означає сьогодні бути євреєм?”

Відповіді учасників єврейського літнього табору в Україні, 2012 рік, N = 107

Найвагоміші характеристики	n	%
Відчувати належність до єврейського народу	79	73,8
Пишатися історією і культурою єврейського народу	58	54,2
Дотримуватися єврейських традицій, звичаїв, культури	49	45,8
Характеристики середньої значущості		
Мати батьків-євреїв	29	27,1
Піклуватися про теперішнє і майбутнє єврейської держави	20	18,7
Брати участь у житті єврейської громади	19	17,8
Сповідувати заповіді юдаїзму, відвідувати синагогу	19	17,8
Боротися із антисемітизмом	16	15,0
Найменш значущі характеристики		
Обстоювати загальнолюдські гуманістичні ідеали	15	12,2
Допомагати своїм одноплемінникам	13	12,1
Намагатися здобути і дати дітям єврейську освіту	11	10,3
Знати мову іврит і розмовляти нею	8	7,5
Жити в Ізраїлі	8	7,5
Мати чоловіка/дружину єврея/єврейку	5	4,7
Знати мову ідиш і розмовляти нею	2	1,9

Відповідно до зібраних даних 60,0% (64 з-поміж 107 осіб) учасників табору були в ньому не вперше, тобто можна говорити про формування “ядра”, що складається із тих, хто приїздить в єврейські общинні табори рік у рік кожного літа. Що їх приваблює? Чому вони намагаються провести частину своїх літніх канікул саме в єврейському общинному таборі, а не там, де проводять літо більшість їхніх однолітків та однокласників?

Табірна зміна тривала лишень 11 днів, від 17 до 27 липня. Що стосується побутових умов, якості готельних номерів і харчування (як за розмаїттям страв, так і за розміром порцій), чуйності та професіоналізму адміністраторів (особливо відзначу в цьому зв'язку головного адміністратора Ірину Кнопову) та лікаря, то до табору в селищі Славське немає жодних претензій. Той факт, що табори третій рік зорганізують у тому самому пансіонаті порівняно високого рівня, обраному співробітниками Єврейського агентства, безумовно, заслуговує на позитивну оцінку. По-перше, вибудовується довірлива система відносин між Єврейським агентством як замовником послуг і персоналом бази, що забезпечує їх; не бажаючи втрачати великого постійного клієнта, база “підлаштовується” під запити і потреби таборів, а не навпаки, як це, на жаль, нерідко відбувається в інших місцях. У розпорядженні відпочивальників — уся територія бази, новий басейн, тенісні та шахово-шашкові столи (всі вони активно використовувалися до пізнього вечора, діти дуже інтелегентно проводили дозвілля). По-друге, підлітки, котрі приїхали до табору не вперше (а таких, повторюю, більш як три п'ятих його учасників), одразу опинилися у знайомому їм місці, не довелося витратити дорогоцінний час на “орієнтацію на місцевості”. Селище Славське розташоване в мальовничому куточку Карпат далеко від великих населених пунктів (шлях від обласного центру, Львова, займає майже три години), проте в десяти хвилинах їзди від пансіонату залізнична станція, на якій зупиняються потяги, їдуть як із Києва, так і до Києва, завдяки чому шлях до табору для всіх його учасників доволі зручний, хоч і тривалий (ніч у потязі). З огляду на викладене не дивно, що відповіді дітей свідчать, що всім їм у таборі було добре. На запитання “Чи подобається тобі в таборі?” негативної відповіді не дав ніхто, “не надто” — 1, тоді як 106 опитаних (99,1%) обрали варіант “так”.

Було виокремлено п'ять можливих скарг, і діти могли висловити незадоволення, лише позначивши їх (хоч усі п'ять) у запропонованому списку. Як показують зібрані дані, майже всі можливі скарги були відзначені лише окремими респондентами (менш як 4%), притому, що на якість роботи вожатих не поскаржився жоден! Тобто і з побутової, і з соціально-комунікативної, і з педагогічної точки зору організатори таборів змогли знайти відповіді на запити дітей. Не виключено, втім, що програма табору була дещо перевантаженою: 13 осіб (кожен восьмий) поскаржилися, що їм “не вдалося відпочити через лекції та заняття...”.

Натомість кожне із п'яти запропонованих позитивних вражень було відзначено більш як половиною опитаних, причому якість роботи вожатих високо оцінили майже всі відпочивальники — 104 зі 107 опитаних, 97,2%! 78 осіб (72,9%) відзначили “цікаві та змістовні лекції, заходи”.

17-літній Ярик, який закінчив єврейську школу “Сімха”, говорить:

“Я другий рік у таборі, і вожаті тут чудові. У них дуже високий рівень, з ними завжди є про що поговорити, вони тебе зрозуміють і, спілкуючись, ми чогось навчаємось у них, а вони — у нас. Я сам хочу стати вожатим і працювати так само”.

Понад три чверті (82 особи, 76,6%) опитаних зазначили, що в таборі підібралися чудові юнаки та дівчата, і вони зустріли нових друзів. Оскільки жодної селекції учасників не було, мову можна вести тільки про успішне формування особливої атмосфери; як влучно сформулювала це старша вожата, Поліна Белякова: “Ми проводимо *Арт-Мідрашу* четвертий рік, і це дуже інтелектуальний табір. Цілком імовірно, що тут *content* сформував контингент”.

17-літня Ніколь, яка вступає на факультет політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, приїздить до єврейського табору п'ятий рік поспіль. Вона розповідає:

“Понад усе мені тут подобається контингент, мені тут цікаво, я можу знайти тут однодумців, для мене це важливо. Тут царює порозуміння, атмосфера взаємної толерантності, і між дітьми та вожатими, і між самими дітьми. Тут чимало талановитих юнаків та дівчат, а творчі люди є часто замкнутими й нетовариськими; тут їх сприймають такими, якими вони є. Творчих людей не дуже любляють, а іноді навіть цькують у звичайних школах; тут обстановка дає їм змогу розкритися і почуватися вільно”.

На пряме запитання “Як ти оцінюєш роботу вожатого?” 95 опитаних (88,8%) обрали варіант “дуже добре”, 12 (11,2%) — “добре”. Варіанти “більш-менш задовільно” і “погано” не обрав жоден респондент!

Окремі запитання стосувалися шести вожатих — громадян Ізраїлю, які працювали в таборі. Усі вони — уродженці України й інших країн СНД і володіють або російською, або українською мовою, або тією й тією. Оцінюючи пропозиції збільшити кількість зайнятих у таборі вожатих-ізраїльтян, менш як половина — 46 респондентів (43,0%) — обрали варіант “так, це було б дуже здорово, з ними цікаво, вони можуть багато чого розповісти”, тоді як майже половина — “це було б непогано, але не це головне” (53 осіб, 49,5%), а 8 опитаних (7,5%) віддали перевагу місцевим кадрам, обравши варіант “ні, це зовсім не потрібно, місцеві вожаті краще розуміють нас, а ми — їх”.

Розповідь Юлі (дві третини її життя пройшли в Луцьку, а останні вісім років — у Єрусалимі), яка працювала в таборі вожатою, допомагає зрозуміти характерні риси взаємовідносин педагогів, які приїзять з Ізраїлю, з місцевими юнаками:

“Для більшості учасників ізраїльські вожаті — єдина можливість почути про Ізраїль з перших вуст. Я сама — уродженка України, я навчалася в Ізраїлі за програмою НААЛЕ [у рамках цієї програми діти приїзять навчатися в Ізраїль у школах-інтернатах, тоді як їхні батьки залишаються в Україні], можу розповісти молоді, як це працює насправді, а інтерес до цього величезний, чимало юнаків самі мають намір поїхати до Ізраїлю за цією програмою. Ми можемо допомогти охочим підготуватися до поїздки в Ізраїль, щоб їхні очікування були розумними й адекватними.

Діти дуже тягнуться до всього, що різниться від того, як тут: як працює система освіти, як без хабарів і не за протекцією можна вступити до престижного ВНЗ... Або як держава роками бореться за звільнення полонених, причому кожен викрадений солдат — частка тієї історії країни, що її на особистісному рівні переживає кожен ізраїльтянин. Старшокласникам по-справжньому цікаво зрозуміти, як трапилося, що доля Гілада Шаліта [ізраїльського солдата, викраденого палестинською ісламською бойовою організацією ХАМАС 25 червня 2006 року і звільненого 18 жовтня 2011 року в обмін на 1027 палестинських ув'язнених] хвилювала в Ізраїлі всіх, як країна готова відпустити тисячу ув'язнених за одного полоненого, котрий при цьому не родич когось із очільників країни, а простий солдат...

Те, що ми зараз тут, ми — єднальна ланка між місцевим єврейством та Ізраїлем. Масова еміграція з України до Росії завершилася, і ті, хто ладен жити якимось єврейським життям, можуть жити ним і в Україні, і в Росії... Для багатьох тутешніх Ізраїль — це щось далеке і несуттєве, країна, де, як їм видається, живуть інші люди, які не мають до них прямого стосунку. І ми, ізраїльські вожаті, котрі самі народилися приблизно там, де народилися ці хлопці й дівчата, своїм досвідом і самою своєю долею демонструємо, що Ізраїль — частина і їхнього життя, що всі ми — один народ”.

Ідею збільшення кількості вожатих-ізраїльтян підтримали 43% опитаних підлітків. Притому, що загальна оцінка праці вожатих у цьому таборі дуже висока (майже 89% опитаних дали максимальну оцінку), очевидно, що більшість учасників табору, організованого київським представництвом, задоволені вожатими, до того ж не бачать різниці між тими, хто приїхав з Ізраїлю, і тими, хто, як і вони самі, живе в Україні.

Єврейсько-ізраїльський освітній компонент може бути засвоєний молоддю лише тоді, коли він їм цікавий. Оскільки понад дві третини учасників *Арт-Мідраши* так чи інакше залучені до системи єврейської освіти, варто з'ясувати, чи здобувають вони в таборі нові знання, чи збагачують вони свій єврейсько-ізраїльський освітній багаж. Відповіді респондентів продемонстрували, що у трьох виокремлених сферах — про єврейську традицію, історію та сучасне життя Ізраїлю — більш як три чверті опитаних дізналися для себе щось нове за час перебування в таборі; майже дві третини опитаних дізналися щось нове і про єврейські свята (див. табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Чи дізнався ти щось нове за час перебування в таборі?”^a, 2012 рік, N = 107

Тема	Кількість (частка) тих, хто позитивно відповів на це запитання
Про сучасне життя Ізраїлю	100 (94,3%)
Про історію Ізраїлю	88 (83,0%)
Про єврейську традицію	82 (77,4%)
Про єврейські свята	67 (63,2%)

^a Можна було обирати більш як один варіант відповіді.

Той факт, що майже 95% учасників дізналися в таборі щось нове про сучасне життя Ізраїлю, може створити враження, ніби вся програма табору була побудована навколо ізраїльських тем. Вивчення програми табору свідчить, що це не зовсім так: жодного дня, цілком присвяченого Ізраїлю, в таборі не було (на відміну, наприклад, від теми Голокосту, якій було присвячено всі заняття та заходи, що відбулися 24 липня); із семи груп (кожен учасник табору записувався в одну) Ізраїлю цілком не була присвячена жодна. Разом із тим учасники кожної групи брали участь у певних присвячених Ізраїлю обговореннях і заняттях, тематичне охоплення яких було вельми широким: “Світський і релігійний Ізраїль: закони, дилеми, конфлікти і компроміси”, “Система освіти Ізраїлю: школи, університети, як отримати атестат зрілості, як вступити до університету”, “Чим займається молодь в Ізраїлі: куди ходять, як відпочивають, що їдять”, “Волонтерство в Ізраїлі”, “Армія оборони Ізраїлю: військкомат, розподіл у війська, умови служби”, “Високі технології в Ізраїлі”, “Бізнес в Ізраїлі” тощо. Найімовірніше такий високий відсоток учасників, які відзначили розширення за час перебування в таборі свого кругозору саме з ізраїльської тематики пояснюється тим, що про це діти знали куди менше, ніж про єврейські свята і традиції, бо про це їм трохи розповідали в місцевих єврейських школах і клубах.

Хоча перебування в таборі було порівняно коротким — лишень одинадцять днів — майже три п'ятих його учасників (62 особи, 57,9%) позитивно відповіли на запитання “Чи змінилися твої плани на майбутнє після табору?”; 2 (1,9%) зазначили, що після табору захотіли перейти в єврейську денну школу, 3 (2,8%) висловили бажання записатися до єврейської недільної школи, а 15 (14,0%) — до єврейського молодіжного клубу (із числа тих, хто до цього такі клуби не відвідував). Кожен п'ятий захотів поїхати в Ізраїль туристом (68,2%, тобто більш як дві третини учасників табору жодного разу не були в єврейській державі), шотретій задумався про імміграцію до цієї країни, понад 30% ладні в майбутньому стати вожатими в єврейських таборах, а частка юнаків, котрі обрали варіант “я буду більше цікавитися єврейською історією та Ізраїлем”, сягнула 28% (див. табл. 3).

Таблиця 3

Вплив перебування в таборі на плани учасників у сфері єврейської освіти та їхнє ставлення до Ізраїлю, 2012 рік, N = 107

Тема	Кількість (частка) юнаків і дівчат, котрі позитивно відповіли на це запитання
Я більше цікавитимуся єврейською історією та Ізраїлем	30 (28,0%)
Я спробую поїхати до Ізраїлю туристом	22 (20,6%)
Я задумався про те, щоб переїхати жити в Ізраїль	37 (34,6%)
Я зрозумів, що теж хочу стати вожатим у єврейському таборі	33 (30,8%)

Варіант відповіді “я зрозумів, що єврейство — не мій життєвий шлях, а Ізраїль — далека мені країна” (опинившись, найчастіше вперше, в новому

національно-культурному середовищі, теоретично можна і цілком розчаруватися в ньому), не обрав ніхто. Навпаки, на запитання “Чи став Ізраїль для тебе привабливішою і цікавішою країною?” позитивно відповіли четверо з кожних п’яти опитаних гостей табору (85 осіб, 79,4%).

Усі — за єдиним винятком — опитані зазначили, що знайшли в таборі нових друзів і приятелів. Переважна більшість (89 осіб, 84,0%) упевнені, що продовжать спілкування з ними і після табору, меншість (17 осіб, 16,0%) не впевнені в цьому. Вочевидь табір робить вагомий внесок у формування єврейської підліткової соціальної мережі в Україні.

Найважливішим і найдостовірнішим індикатором того, чи подобається людям та чи інша діяльність, в якій вони беруть участь, є їхнє бажання або небажання братися за неї знову. Бажання знову поїхати в подібний табір висловили понад 98% його учасників (див. табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Чи хотів би ти ще раз поїхати в такий табір?”, 2012 рік, N = 107

Тема	Кількість і відсоток підлітків, котрі обрали цю відповідь	
Я вже бував у таких таборах, і з радістю поїду ще	80 (75,5%)	104 (98,1%)
Я був уперше і з радістю поїду ще	24 (22,6%)	
Я вже бував у таких таборах, але більше не поїду	1 (0,9%)	2 (1,8%)
Я був уперше і більше в такий табір не поїду	1 (0,9%)	

Підліткам також ставили запитання, що стосувалися можливості збільшення тривалості роботи табору до 14 днів. Переважна більшість опитаних (89 особи, 83,2%) палко підтримали цю ідею, тоді як кожен сьомий обрав варіант “Це було б непогано, але не обов’язково, і так добре, і так” (15 осіб, 14,0%); троє (2,8%) відповіли, що в табір на такий термін не поїхали би. Це — ще один наочний індикатор того, що переважній більшості підлітків у таборі сподобалося, і вони готові продовжити цей досвід.

Було також запитання про те, чи хотіли б діти брати участь у таборах не тільки влітку, а й узимку. Трохи понад три чверті опитаних зазначили, що “було б дуже добре зустрічати друзів і вожатих і влітку, і взимку” (82 особи, 76,6%), тоді як кожен шостий обрав амбівалентний варіант “це було б непогано, але не обов’язково, достатньо і літніх таборів” (17 опитаних, 15,9%); ще вдвічі менше опитаних відповіли негативно: “Ні, мені це не потрібно, у зимовий табір я б не поїхав” (8 осіб, 7,5%). Іншими словами, якщо зимові табори будуть відновлені (вони були ліквідовані кілька років тому через брак коштів), у київському регіоні їхні організатори не відчуватимуть істотних труднощів із набором дітей старшого шкільного віку.

Під час відвідування табору, проведення інтерв’ю і спостережень у процесі занять і нарад вожатих було виокремлено низку сюжетів, котрі варто обговорити при плануванні аналогічного табору в майбутньому. Вважаю, що ці рекомендації можуть стати в пригоді не тільки організаторам даного табору, а й багатьом іншим працівникам систем неформальної освіти.

По-перше, програма табору, яка назагал є цікавою, на жаль, не була задалегідь опрацьована належним чином, чимало її пунктів погоджувалися і змінювалися в останню мить, вночі перед днем занять ба навіть безпосередньо перед самими заняттями (у таборі не було наперед складеної програми, лише загальна “сітка”; реальну програму на кожен день складали напередодні вночі). Багато хто з вожатих скаржився на хронічне недосипання через “планерки”, що іноді тривали до четвертої години ранку. *Хоч би якою неформальною була освіта, педагогічну й просвітницьку роботу з дітьми потрібно ретельно планувати задалегідь, від початку усвідомлювати й обговорювати, які методичні завдання стоять перед колективом вожатих.*

По-друге, добір ведучих на ті чи інші освітні заходи іноді дивував: за наявності шести ізраїльських вожатих окремі заняття, присвячені арабо-ізраїльському конфлікту й сучасному Ізраїлю, вели місцеві вожаті, які не мають жодної академічної політологічної або єврейської освіти і практично не знаються на релевантній науковій чи науково-популярній літературі про Державу Ізраїль. Заняття про Ізраїль можуть, звісно, проводити і місцеві вожаті, але для цього вони мають пройти необхідну підготовку, що могла би виправдати те, що перевагу перед ведучими-ізраїльтянами віддано місцевим, тоді як залучення саме ізраїльтян до проведення занять на суто ізраїльські теми видається більш природним. *Хоч би якою неформальною була освіта, важливо брати до уваги рівень професійної підготовки вожатих, розподіляючи теми занять між ними, виходячи з їхньої компетенції та спеціалізації.*

По-третє, в таборі бракувало книг і матеріалів, якими могли б користуватися вожаті в процесі підготовки до занять. Загалом “настільна бібліотека” вожатих табору включала близько двох десятків узятих із собою з Києва єврейських книг, але, наприклад, про Ізраїль із них була лише одна. Натомість більшість становили молитовники й інші релігійні книги, особливої потреби в яких у цьому таборі, мабуть, не було (за чотири дні перебування в таборі автор даної статті жодного разу не бачив, щоб ці книги зацікавили когось із учасників табору, вожатих чи адміністративний персонал). Покладатися на мережеві ресурси можна було лише обмежено, оскільки Інтернет у сільському пансіонаті доступний далеко не завжди. Дехто з вожатих нарікав і на те, що бракувало матеріалів для творчої роботи: глини, акрилових фарб тощо, а також інтелектуальних настільних ігор на кшталт “Ерудит”. *Коли табори засновують в безпосередній близькості від великих міст, усе можна, у крайньому разі, докупити, але при проведенні табору на віддаленій базі потреби необхідно ретельно визначити задалегідь.*

У минулі роки (за свідченнями вожатих, у яких я брав інтерв'ю) — від 2004-го до 2010-го — для київського табору випускали ретельно підготовлені збірники текстів і матеріалів, з якими вожаті та підлітки працювали в процесі занять; кожен учасник одержував персональний примірник. Шкода, що цю практику було припинено, до неї має сенс повернутися, передбачивши фінансування для цього.

Проекти у сфері єврейської неформальної освіти будуть запитувані в Україні ще багато років. Хоча 36,4% опитаних відповіли, що ладні переїхати на постійне проживання до Ізраїлю, а ще 49,5% обмірковують таку мож-

ливість (тобто впевнені в тому, що залишаться в Україні, лишень 14% опитаних!), формулювати поспіхом висновки на підставі цих даних не варто.

Серед гіпотез, що пояснюють еміграційну мотивацію, були виокремлені такі: “це економічно розвинена демократична країна” (53,3%), “це єдина єврейська держава у світі” (31,8%) і “я бував там, і мені сподобалося” (22,4%). Багато респондентів уписували додаткові причини: наявність близьких родичів і/або коханих людей в Ізраїлі, прагнення здобути якісну вищу освіту тощо.

З-поміж чотирьох сформульованих “непривабливих” причин, що пояснюють можливе небажання пов’язати своє життя з Ізраїлем, жодна не виявилася по-справжньому принципово значимою, принаймні за даними анкетування. Варіант “я — громадянин своєї країни (Росії, України чи Білорусі) і не хочу залишати її” обрали 20,6% опитаних; варіант “я хочу поїхати, але не в Ізраїль, а в США чи Німеччину” — 7,5%; варіант “ця країна весь час воює, а я не хочу йти в армію” — 13,1%; варіант “я чув, що там сильний релігійний диктат, а я — людина світська” обрали 10,3% опитаних.

Гадаю, втім, що найвагомим чинником формування антиеміграційної мотивації є тиск батьків, котрі здебільшого налаштовані проти від’їзду в Ізраїль через побоювання (і не без підстав), що не зможуть знайти себе в цій країні. Лише кожен десятий учасник табору у Славському (10,3%) відповів позитивно на запитання про те, чи планують еміграцію в Ізраїль його батьки, ще 19,6% обрали варіант “можливо”, 4,7% зазначили, що батьки “сперечаються з цього приводу”, а трохи понад половину (50,5%) відповіли негативно.

Порівняння відповідей підлітків на запитання про їхні плани і про плани їхніх батьків демонструє, що в сім’ях, де батьки виступають за еміграцію в Ізраїль, такої самої позиції дотримується більшість дітей (91%); у сім’ях, де батьки вагаються, частка дітей, які думають про еміграцію, менша за 70%; у сім’ях, де діти не знають точно планів батьків, частка ладних емігрувати до Ізраїлю — трохи більша за 30%, де батьки чітко налаштовані проти переїзду в Ізраїль, іммігрувати в цю країну хочуть лишень 11% дітей. Цілком очевидно, що батьківський чинник справляє вирішальний вплив на формування міграційних настроїв дітей, і оскільки переважна більшість батьків нікуди не поїдуть (за даними Центрального статистичного бюро Ізраїлю, у 2011 році до цієї країни з України іммігрувала лише 2 051 особа [ЦСБ, 2012: с. 2], у 2012 році — 2 048 [ЦСБ, 2013: с. 2]; при цьому, за словами посла Ізраїлю в Україні Реувена Дин-Еля, таке право мають від 300 до 500 тисяч осіб [Дин Ель, 2011]), більшість їхніх дітей, найімовірніше, залишаться з ними, хоч би що вони казали про свої плани, коли заповнюють ті чи інші анкети (див. табл. 5).

Вочевидноється, що й у наступному поколінні, значною мірою завдяки проведенню різними ізраїльськими та міжнародними єврейськими організаціями просвітницької роботи, чимала частка українського єврейства збереже достатньо високе почуття солідарності з Ізраїлем (серед опитаних у таборі в селищі Славське підлітків майже дві третини — 70 зі 107 — наголосили свою солідарність з цією країною). При цьому відчутної масової імміграції до Ізраїлю з України чекати не слід, хоча певний міграційний “стру-

мочок”, аналогічний наявному зараз, збережеться й у найближчому майбутньому. У нинішній Україні — як і в нинішніх США, Франції та Росії — загалом уже сформувалося розуміння, що українська громадянська ідентичність може поєднуватися з єврейською національною за практично цілковитої свободи вибору конфесійної належності.

Таблиця 5

Бажання підлітків емігрувати до Ізраїлю у зіставленні з міграційними планами їхніх батьків, 2012 рік, N = 107

Варіанти			Бажання батьків переїхати жити до Ізраїлю				Загалом (за рядками)
			Так	Можливо	Ні	Не знають про плани батьків	
Бажання дітей переїхати жити до Ізраїлю	Так	n	10	18	6	5	39
		%	90,9%	69,2%	11,1%	31,3%	36,4%
	Можливо	n	1	8	34	10	53
		%	9,1%	30,8%	63,0%	62,5%	49,5%
	Ні	n	0	0	14	1	15
		%	.0%	.0%	25,9%	6,3%	14,0%
Загалом (за стовпчиками)		n	11	26	54	16	107
		%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Примітка: Pearson χ^2 : Value — 45,574; DF = 6;
Asymp. Sig. (2-sided) — 0,000** ($\alpha \leq 0,01$).

Той факт, що, за словами посла Ізраїлю в Києві, в Україні “щодня перебувають 40 тисяч ізраїльських громадян — як ті, хто приїхав погостити до рідних, прочани, туристи, так і ті, хто займається тут бізнесом” [Дин Ель, 2011], а також зміцніла, нехай і не без проблем, економічна незалежність низки єврейських структур в Україні [Khanin, 2000: p. 205–220], — усе це сприяє налагодженню системи рівноправних відносин між єврейськими громадами й організаціями країни та ізраїльськими і міжнародними інститутами.

Головне завдання сьогодення — зберегти в Україні єврейські освітні й інтелектуальні структури, які, залишаючись “духовними центрами” національного життя, зможуть бодай трохи стримувати невідворотні тенденції асиміляції єврейської молоді в інокультурних середовищах. У цьому зв’язку конче важливо видавництво київського Інституту юдаїки (керівник — Леонід Фінберг), перша в Україні університетська магістерська програма з юдаїки у Києво-Могилянській академії (керівник — проф. Олексій Хамрай), альманах “*Judaica Ukrainica*” (головний редактор — Віталій Черноіваненко). Важливо, щоби книги, які видає Інститут юдаїки, було кому читати, щоби на магістерську програму було кому вступити, а в альманахи було кому писати; важливо, щоби усе це збереглося й у наступному поколінні. Громадові табори — одна з ланок у ланцюжку цих зусиль.

Джерела

Дин Эль Р. Посол Израиля: “Из Украины не уезжают, потому что здесь хорошо” / Дин Эль Р. // Сегодня (Киев). — 2011. — 15 дек.

Зисельс И.С. Динамика численности еврейского населения Украины / И.С. Зисельс // Евроазиатский еврейский ежегодник / под ред. В.А. Лихачева. — К. : Ин-т иудаики : Дух і літера, 2003. — С. 109–128.

Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке / Константинов В. — Иерусалим : Лира, 2007.

Куповецкий М.С. Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века / М.С. Куповецкий // Философская и социологическая мысль (Киев). — 1994. — № 5–6. — С. 165–184.

Синельников А.Б. Евреи “по отцу” и “по деду”: некоторые результаты социологического опроса в летних еврейских лагерях НеЦеР / А.Б. Синельников // XVII Междунар. ежегод. конф. по иудаике / под ред. В.В. Мочаловой : материалы конф. — М. : Центр науч. работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”, 2010. — Т. 1. — С. 280–293.

ЦСБ. В 2011 году в Израиль прибыли 16.892 иммигрантов — на 2% больше, чем в 2010 году. — Иерусалим : Центральное статистическое бюро Израиля, 2012. — 29 февраля [на языке иврит].

ЦСБ. В 2012 году в Израиль прибыли 16.557 иммигрантов — на 2% меньше, чем в 2011 году. — Иерусалим : Центральное статистическое бюро Израиля, 2013. — 27 февраля [на языке иврит].

Khanin V. Money and Politics: Notes on the Revival of Jewish Communities in Post-Communist Ukraine / V. Khanin // Shvut: Studies in Russian and East European Jewish History and Culture (Tel-Aviv University). — 2000. — № 9 (25). — P. 205–220.

Khanin V. Strengthening the Jewish Identity through Informal Education: Analyzing JAFI Youth Camps Experience / V. Khanin, M. Niznik // Constructing the National Identity: Jewish Education in Russia Twenty Years after the End of the Cold War / Ed. by V. Khanin, A.D. Epstein, V. Chernin. — Jerusalem : The Jewish Agency for Israel — Bar-Ilan University: Lookstein Center for Jewish Education in the Diaspora, 2008. — P. 193–210.